

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ivana Lučića 3

Odsjek za komparativnu književnost

Akademska godina: 2013./2014.

Marksističko-psihoanalitička paradigma Herberta Marcusea

DIPLOMSKI RAD

Mentorica: dr. sc. Željka Matijašević

Studentica: Jasenka Begić

Zagreb, rujan 2014.

„Ljudi poznaju sebe u svojim robama, nalaze svoju dušu u automobilima, hi-fi setovima, kućama u kojima prostorije za dnevni boravak i spavaonice nisu na istoj prostornoj razini, u kuhinjskim aparatima. Promijenio se mehanizam koji veže pojedinca za njegovo društvo, društvena kontrola je ukotvljena u novim potrebama koje je proizvela.“

Herbert Marcuse

Sadržaj

1. Uvod.....	3
2. Marksistička interpretacija Freuda i frejdizirani Marcuseov marksizam.....	4
3. Freud: Opstanak, potiskivanje, ambivalencija.....	5
4. Filozofijsko čitanje Freuda.....	7
4.1. Kultura obilježena potiskivanjem.....	7
4.2. Represivna egzistencija individue.....	9
4.3. Važnost priče o Edipu.....	10
5. Autoritet i obitelj.....	13
6. Marx, um i revolucija.....	15
7. Društvo jedne dimenzije.....	18
9. Narcizam i suvremenost.....	22
8. Mogućnost društvene promjene?.....	25
9. Zaključak.....	26
10. Literatura.....	28

1. Uvod

Cilj ovoga diplomskoga rada je na temelju djela Herberta Marcusea *Čovjek jedne dimenzije*, *Eros i civilizacija* te *Um i revolucija* pokazati kako je i na koji način spojeno Marxovo i Freudovo učenje te koje je vlastite teze i zaključke sam autor pritom iznio. Također, u radu će se navesti te objasniti poveznice između učenja Herberta Marcusea, Karla Marxa, Sigmunda Freuda, Joela Kovela te Christophera Lascha kako bi se razjasnio nastanak termina *marksističko-psihoanalitička paradigma* te njegova pozicioniranost u stvaralaštvu Herberta Marcusea. Iako su za ovaj rad prvenstveno najvažnije teorije Karla Marxa i Sigmunda Freuda, svi su spomenuti autori, bez obzira na svoje različite prvotne vokacije, svoja istraživanja i promišljanja usmjerili na analizu i razgovor o suvremenome društvu te svim njegovim komponentama koje od pojedinca tvore "ne-čovjeka" te koje uzrokuju opće društvenu nesreću. Kao što će mnogo puta biti istaknuto, ono na što su se ponajviše usmjeravali bili su različiti oblici potiskivanja, odricanja, ograničavanja, ukidanja slobode te naglašavanje autoritativnosti od najranijega djetinjstva u društvu obilježenom narcizmom. Smatrali su kako represija usmjerena na pojedinca nastaje već u (patrijarhalnome) obiteljskom krugu te se nastavlja u svim ostalim područjima ljudskoga djelovanja, pritom ne ostavljajući prostor niti mogućnost za njezino propitkivanje.

Marcuse psihoanalizu prije svega promatra kao kritičku teoriju koja ima sposobnost prodrijeti u dubinu društvenih struktura, dijagnosticirati opći društveni poremećaj te pronaći mehanizme koji mogu biti iskoristivi za društvenu promjenu. Također, cilj ovoga rada je objasniti kako i na koji način Marcuse interpretira Freuda pomoću kritike ideologije koja polazi od Marxovih ključnih pojmova ideologije i kritike političke ekonomije te na koji način, prema Marcuseovim promišljanjima, visoko razvijena društva pojačavaju sveopću agresivnost, represiju te nezadovoljstvo. Ograničenje seksualnosti, obavljanje zadataka nametnutih od strane drugih, poistovjećivanje s materijalnim proizvodima, sveopća materijalistička atmosfera te odnošenje prema drugima kao prema robama prema ovim su autorima tek samo neki od uzroka zašto se u suvremenome društvu ne može ostvariti sretan, ugodan i ispunjen život. Njihova su učenja međusobno isprepletena, međusobno se nadopunjuju, potvrđuju, katkada se osporavaju no zajednički zastupaju tezu kako se libido kreće u smjeru društveno korisnih praksi u kojima pojedinac radi za sebe, ukoliko primarno radi za sustav koji mu od najranijeg doba nameće neizbježna pravila. Pojedinac živi u

svijetu bez izbora, njegov se rad ne podudara s njegovim osobnim željama, a pokoravanje prvo ocu te, potom, sistemu izravno su povezani sa stvarnošću u kojoj se međuljudski odnosi mjere kroz pojmove tržišne privlačnosti.

2. Marksistička interpretacija Freuda i frojdizirani Marcuseov marksizam

Kroz svoj rad i istraživanja Freud je uspio pokazati kako svi oblici potiskivanja, ograničavanja i odricanja predstavljaju ono što tvori "slobodnu ličnost" – odnosno, čvrsto se zalagao za tvrdnju koja govori kako je opća društvena nesreća nastala kao rezultat represije usmjerene na pojedinca, a upravo je ta represija u životu pojedinca prisutna u različitim oblicima i proizlazi iz utjecaja različitih društvenih kategorija. Pristup koji Marcuse zastupa jest onaj tumača kulture, prvenstveno imajući u vidu kako je psihoanaliza, prije svega, kritička teorija. Marcuse svoje teorije nastoji ispuniti određenim društvenim sadržajem konkretne povijesne i kulturalne situacije te u svojem radu postavlja pitanje ima li Freudov pesimizam alternativu. Marcuseova pretpostavka jest da su načelo ugone i načelo stvarnosti pomirljivi te da je sreća u svijetu u konačnici moguća.

Marcuse Freuda interpretira pomoću kritike ideologije koja polazi od Marxovih ključnih pojmova ideologije i kritike političke ekonomije. Uvodi termin *višak-potiskivanja* koji vrši ulogu kategorije viška vrijednosti, a *načelo izvedbe* predstavlja sinonim za klasno društvo u kojem eksploatacija djeluje u svrhu kapitalističkoga profita. Kao što ćemo vidjeti u sljedećim poglavljima, Marcuse podržava Marxovu tezu kako rastuća racionalizacija svih područja života u visoko razvijenom društvu pojačava sveopću agresivnost te su stoga društvena represija i nezadovoljstvo neizbježni. Marx i Freud u svojim su tumačenjima jasno dali do znanja kako smatraju da svi ljudi nisu nadareni jednakim sposobnostima niti u kojem smislu, ali su istovremeno s velikom sigurnošću vjerovali kako usprkos tome ljudi ipak mogu živjeti u pravednijem i sretnijem društvenom poretku. Ambivalentnost povijesti te mogućnost sreće i nesreće za Marxa omogućuju progresivni obrat – smatrao je kako je potpuno iskupljenje od otuđenja ključ ispunjenja ljudske sudbine koje će društvu donijeti jedino i isključivo pozitivne promjene. Freud je Marxovome učenju prebacivao preveliko idealiziranje ljudske prirode te je stavljao u pitanje potrebu ukidanja privatnoga vlasništva u

svakom mogućem obliku. S druge pak strane, Freud je također vjerovao u mogućnost promjene ljudskoga karaktera, ali ne i u mogućnost potpune promjene biti čovjeka – upravo zbog toga, kao i mnogih drugih razloga, Freud je smatrao kako ukidati privatno vlasništvo nije niti treba biti potrebno. Marcuse je u svojem radu uspio približiti stajališta Marxa i Freuda, iako, među njima očigledno postoje jasne razlike, no ono što ih zasigurno veže su učenja i razmišljanja kroz koja su društvu nudili mnogobrojne alternative kada je riječ o uređivanju i poboljšanju svakodnevnoga života.

Krajnji zaključak u spajanju Freudovog i Marxovog učenja Marcuse iznosi u svojem djelu *Eros i civilizacija* – smatra kako će se pretvaranjem spolnosti u Eros postići stanje univerzalnoga i apsolutnoga erotizma, odnosno, nasuprot represiji, isticanjem neprekidne marljivosti i odricanjem na snagu bi stupila *libidna ćudorednost*. Iz toga proizlazi glavno Marcuseovo pitanje: mogu li se Eros i Thanatos pomiriti? Također, postavlja pitanje može li se svladati vrijeme kao najveći neprijatelj ugone? Pobjeda Erosa predstavljala bi pobjedu života nad smrću, iako smrt i dalje ostaje fiziološkom instancom (Marcuse 1985):

Ako osnovni cilj nagona nije dokončanje života, nego borba – odsutnost napetosti – onda, paradoksalno... sukob između života i smrti to je manji što se život više približava stanju zadovoljenja (Marcuse 1985: 188).

3. Freud: Opstanak, potiskivanje, ambivalencija

Freud smatra kako ambivalencija počiva u srži između Ja i svijeta. Odnosno, smatra kako svijest i nesvjesno, razum i žudnja, primarni i sekundarni proces, samoočuvanje i seksualnost te ljubav i mržnja predstavljaju ultimativne dvojnosti našega psihičkog svijeta koje izravno utječu na naše izvanjsko djelovanje. Prema Freudu, najvažnija karakteristika moderne kulture jest represivnost koja rezultira krajnjom duševnom nesrećom i nelagodnom – društvo pojedincu nameće stroge i jasne zahtjeve koji se potom neizbježno razvijaju u nevjerojatnu količinu osobne tuge i boli. Također smatra kako previše potiskivanja dovodi do snažne mržnje i bijesa zbog kojih sretan život naposljetku nije ostvariv, čak i ako su u društvu djelomično ostvarene prividna sreća i socijalna pravda. Teza kako preveliku emocionalnu patnju uzrokuje natjecateljska i materijalistička atmosfera suvremenoga društva zbog čega je moderna kultura vrijedna istinskoga žaljenja jest ona koju zastupaju i

Freud i Marx, te na nju također referira i Marcuse. Prvenstveno prema Freudu, a kasnije i prema Marcuseu, reprodukcija društvenoga i kulturnoga života ostvarit će se tek onda kada Ja svakoga subjekta natjera načelo ugone da služi načelu stvarnosti, odnosno razvoj civilizacije ovisi isključivo i jedino o samokontroli pojedinca. Temeljni problem koji Freud ističe, a na koji se kasnije također nadovezuje i Marcuse, jest da kultura svaki pojedinačni subjekt lišava nagonске ugone i postavlja neizmјerna ograničenja seksualnosti, što u konačnici gradi temelje za razvoj nepravednoga i nesretnoga društva. Kroz svakodnevno liječenje građanskih pacijenata, Freud je ustvrdio kako postoji duboka povezanost osobnih žudnji i želja s društvenim oblicima koji uzrokuju ograničenja. Negacija istinskih osjećaja, postavljanje seksualnosti u točno određene okvire patrijarhalno-monogamnih odnosa te podjela jasno odijeljenih muško-ženskih društvenih i obiteljskih uloga utjecale su na duboki osjećaj nelagode, s čime se kasnije Marcuse itekako slagao. Seksualne i agresivne strasti pomoću društvenih se institucija okreću protiv pojedinca uvodeći stalan osjećaj krivnje te stalne tjeskobe i tuge. Naposljetku, Freud smatra kako će društvo pretjeranu poslušnost i strogu reguliranost platiti porastom živčanih bolesti (Eliott 2012):

Nedruštvena priroda neuroza ima svoje genetsko podrijetlo u njihovoj temeljnoj svrsi, a to je bijeg od nezadovoljavajuće zbilje u ugodniji svijet mašte. Stvarni je svijet, kojega neurotičari na taj način izbjegavaju, pod vlašću ljudskoga društva i institucija koje je ono kolektivno stvorilo. Bijeg od zbilje je istodobno i povlačenje od ljudske zajednice (Freud 1984: 74).

Prema Freudu, trajno je supostojanje dvaju nagona – života i smrti, Erosa i Thanatosa i jedino njihovom isprepletenošću možemo objasniti mnogostrukost najrazličitijih životnih pojava. Kako smo ranije istaknuli, to je učenje kojemu se Marcuse u svojim tumačenjima neprestano vraćao. U svome djelu *Nelagoda u kulturi* Freud na sljedeći način objašnjava Eros i Thanatos:

Civilizacija je proces u službi Erosa, čija je svrha ujediniti zasebne ljudske pojedince, a poslije obitelji, rase, narode, u veću cjelinu... Ti zbrojevi ljudi su libidno povezani jedni s drugima. Sama nužnost, prednost zajedničkog rada, neće ih održati na okupu. Ali čovjekov se prirodni agresivni nagon, neprijateljstvo svakog prema svima i svih prema svakome, protivi civilizacijskom programu. Agresivni je nagon izveden iz nagona smrti, glavni njegov predstavnik koji se nalazi uz bok Erosu i zajedno s njim vlada svijetom (Freud 1988: 122).

4. Filozofijsko čitanje Freuda

4.1 Kultura obilježena potiskivanjem

Marcuse smatra kako su psihologijske kategorije postale političkim kategorijama – liječenje osobnih tegoba postalo je uvjetovano liječenjem općih tegoba. Freud je držao kako je metodično žrtvovanje libida društveno korisnim djelatnostima i izrazima upravo ono što jest i što tvori kulturu kakvu poznajemo – Marcuse se, dakako, u potpunosti slagao s tom tvrdnjom. Iz takvoga stajališta proizlazi i činjenica kako je pojačan civilizacijski napredak izravno povezan s pojačanom neslobodom. Prema Marcuseu, "ostvarenja" poput koncentracijskih logora, masovnih istrebljenja, ratova i atomskih bombi nepotisnuta su implementacija dostignuća suvremene znanosti i tehnologije. Marcuse je svojim djelom *Eros i civilizacija* želio pridonijeti cjelokupnoj filozofiji psihoanalize – ne isključivo psihoanalizi samoj, prema nekima samotnoj djelatnosti. Odnosno, želio je tumačenje Freudovih ideja postaviti u filozofijski i sociološki kontekst te ukazati na njihove implikacije. Njegov krajnji cilj bila je dijagnoza općeg poremećaja društva (Marcuse 1985).

Kao što je ranije spomenuto, prema Freudu ljudska je povijest obilježena potiskivanjem – kultura ograničava društvenu i biološku egzistenciju, dijelove ljudskoga bića te samim time i njegovu nagonsku strukturu. Smatra kako će civilizacija moći započeti svoj napredak tek onda kada se zadovoljenje osobnih potreba uspješno odbaci. Freud tvrdi kako se promjena u vladajućem sistemu vrijednosti može ostvariti jedino putem preobrazbe *načela ugone* u *načelo stvarnosti*, odnosno preobrazbom neposrednog zadovoljenja u odgođeno zadovoljenje, ugone u ograničenje ugone, radosti u rad, receptivnosti u proizvodnost te odsutnosti potiskivanja u sigurnost. Uspostavljanjem načela zbiljnosti, ljudsko biće tako će postati organizirani ego, budući da ljudsko biće u svojoj biti ionako teži onome što je korisno i onome što je za njega prvenstveno sigurno. U modernoj kulturi želje i potrebe pojedinca organizira društvo, a ta organizacija potiskuje i briše njegove izvorne nagonске potrebe. Freudova je individualna psihologija u svojoj biti također i društvena psihologija – prema njemu potiskivanje je povijesni fenomen, a potiskivanje nagona ne nameće priroda, nego jedino i isključivo čovjek koji svoju moć izražava nad nekim drugim. Prvobitni otac pokrenuo je lančanu reakciju porobljavanja i dominacije, što

se kasnije prenijelo na svaku sljedeću generaciju te se tako sustavno nastavlja patrijarhalna tradicija. U skladu s time, potiskivanje izvana potpomaže potiskivanje iznutra – pojedinac nije slobodan te vrši introjekciju naredbi u svoj psihički aparat. Ovakva se razmišljanja, kao što ćemo vidjeti, pojavljuju kako kod Marxa, tako i kod Marcusea. Obojica su također smatrala kako je razlog zbog kojega društvo nameće odlučno ograničavanje nagonke strukture isključivo ekonomski – budući da društvo nema dovoljno sredstava da osigura život svojim članovima ukoliko oni rade, mora se pobrinuti da se ograniči broj tih članova te da se njihova energija usmjerena na spolne djelatnosti prvenstveno usmjeri na njihov rad.

Ideja da je nerepresivna civilizacija nemoguća predstavlja temelj Freudovih teorija. Freudova se analiza razvoja represivnog društvenog aparata stoga odvija na dva osnovna plana koji su u neprestanom međuo odnosu:

- a) ontogenetski – rast potisnutog pojedinca od ranog djetinjstva do njegove svjesne društvene egzistencije
- b) filogenetski – rast represivne sublimacije od prvobitne horde do potpuno uspostavljene civilizirane države (Marcuse 1985).

Zbog svega navedenoga, Marcuse uvodi ranije spomenute termine, višak-potiskivanja i načelo izvedbe, smatrajući kako Freudovi termini ne razlikuju biološke i društveno-povijesne promjenjivosti nagona, stoga se moraju spojiti s odgovarajućim nazivima koji označavaju određenu društveno povijesnu komponentu. Višak-potiskivanja predstavlja ograničenja uvjetovana društvenom dominacijom, što se razlikuje od temeljnoga potiskivanja, tj. modifikacije nagona koja je potrebna zbog produljivanja ljudske vrste. Načelo izvedbe označava dominantni povijesni oblik načela zbiljnosti zbog kojeg se ljudi jedni prema drugima ponašaju kao prema stvarima ili objektima, opća erotičnost zamjenjuje se genitalnom seksualnošću i disciplinira ljudsko tijelo – što Marcuse naziva *represivnom desublimacijom* – na se taj način potisnuta žudnja udaljuje od izvanjskoga svijeta i obavljanja poslova koji se od pojedinca svakodnevno očekuju. Ova je teza nastala ne temelju Marxovih učenja, što će biti dodatno objašnjeno u poglavljima koja slijede (Elliott 2012).

4.2. Represivna egzistencija individue

Za vrijeme rada koji preuzima gotovo cijelu egzistenciju odrasle osobe, ugoda se zadržava, a bol prevladava – osnovni nagon teži prevlasti užitka i odsustvu bola, stoga načelo ugone nije u skladu sa zbiljnošću te se nagoni moraju podvrgnuti represivnom discipliniranju. S druge strane, važno je naglasiti razliku između pojma dominacije i pojma autoriteta. Autoritet proizlazi iz spoznaje o svijetu i ograničava se na podjelu točno određenih funkcija i ustroj potreban za napredak cjeline. Dominaciju pak proizvodi posebna skupina ili pojedinac kako bi se održala ili uzdignula na povlašteni položaj. Dakako, dominacija se u različitim povijesnim trenucima manifestirala u različitim oblicima. Shodno tome, potiskivanje će uvijek biti različito ovisno o tome prevladava li tržišna ili planirana ekonomija, radi li se o privatnoj ili kolektivnoj imovini i upravo takav način razmišljanja Marcuse temelji na Freudovim i Marxovim djelima.

Specifične povijesne institucije i određeni povijesni interesi dominacije gotovo uvijek uvode dodatne kontrole pored onih koje su neophodne za civilizirano ljudsko udruživanje - upravo su te dodatne kontrole ono što Marcuse naziva višak-potiskivanja. Primjerice, modifikacije i skretanja nagonске energije prouzrokovani održavanjem monogamne veze, patrijarhalne obitelji ili javnim nadzorom nad privatnom egzistencijom pojedinca predstavljaju primjere viška-potiskivanja. U povijesti civilizacije temeljno potiskivanje i višak-potiskivanja međusobno su isprepleteni.

Važno je istaknuti i činjenicu kako su i spolni nagoni izloženi načelu zbiljnosti – takvo učenje Marcuse preuzima od Freuda. Organizacija spolnosti tako kulminira u podvrgavanju funkciji razmnožavanja, tj. spolni nagoni zadobivaju specijaliziranu privremenu funkciju – reprodukciju. Između spolnosti i civilizacije stoga se neprestano bori snaga Erosa koja je sputana u represivnoj civilizaciji. Stalna ograničavanja Erosa oslabljuju životnu snagu te tako ojačavaju snagu razaranja i onemogućuju gradnju sretne i ispunjene svakodnevnice.

Marcuse smatra kako rad suvremenoga čovjeka predstavlja služenje jednom aparatu koji on ne može kontrolirati, aparatu kojega, u konačnici, ne može definirati niti mu je isti dovoljno poznat kako bi ga u određenoj mjeri mogao i konceptualizirati. Pojedinac, ako želi živjeti i opstati u društvu, nema drugoga izbora nego pokoriti se toj nezavisnoj, gotovo

nevidljivoj sili i činiti ono što mu je rođenjem zadano. Dok rade, ljudi ne zadovoljavaju svoje potrebe i sposobnosti, oni rade u otuđenju – radno vrijeme koje zauzima najveći dio pojedinčeva vremena postaje mukotrpno, karakterizira ga odsustvo zadovoljenja i potpuna negacija ugone. Libido se tako kreće u smjeru društveno korisnih praksi u kojima pojedinac radi za sebe, ukoliko primarno radi za sustav. Djelatnosti u kojima je pojedinac primoran sudjelovati u pravilu se ne podudaraju s njegovim željama, aspiracijama niti sposobnostima. Ovo je učenje nastalo prema uzoru na Marxa, a svojevrsno rješenje koje Marcuse nudi jest poredak u kojem bi se radno vrijeme trebalo svesti na minimum, a slobodno se vrijeme oslobodilo svih aktivnosti i pasivnosti dokolice koje mu se nameću – prema Marcuseu jedino takav nerepresivan oblik egzistencije može biti rezultat društvene promjene.

Kao što je već spomenuto, Marcuse podržava Freudovu tezu kako je patnja modernoga svijeta prvenstveno prouzročena potiskivanjem i jedino oslobađanje potisnute žudnje može utjecati na pozitivne društvene i psihološke promjene. Psihološko i političko potiskivanje izravno su povezani, a masovna potrošačka kultura oblikuje želje i aspiracije koje naposljetku postavljaju čovjeka u pasivnu, izrabljivačku poziciju u kojoj gubi znanje o sebi i o svojim istinskim željama i potrebama. Kapitalizam i potrošačko društvo nameću dosadan te slobodno možemo reći sužanjski rad - taj rad se potom upisuje u unutarnji svijet individue, individua se tako prilagođava kapitalističkoj vladavini kao jedinoj mogućoj i ispravnoj te je naučena njezine "vrijednosti" ne dovoditi u pitanje. Marcuse, prema uzoru na Freuda, također smatra kako je ugon postala razdvojena od potreba ljudskog tijela te se "iskrivila" pod zakonima i moći koje nameće kapitalizam kao jedini mogući sustav. Nesvjesna je žudnja u suvremenom društvu postala manipulirana globaliziranim sustavom kapitalističkih procesa pri čemu masovni mediji te ostale pojavnosti unutar modernoga društva utječu na dezorijentiranost vlastitoga identiteta. Prema Marcuseu, jedino ono što može zbaciti moć potiskivanja i kulturne dominacije je subverzivna snaga žudnje i strasti (Elliott 2012).

4.3. Važnost priče o Edipu

Prema Freudu, priča o Edipu priča je o identifikaciji, stvaranju pojedinaca onakvima kakvi oni jesu i kakvi bi mogli biti; predstavlja kritiku društva u kojem su muški identiteti

postavljeni kao kulturološka norma za "normalno čovječanstvo". Freudova analiza asimetričnoga razvoja spolova unutar struktura patrijarhalne kulture učinila je eksplicitnim ono što je bilo implicitno u njegovoj interpretaciji priče o Edipu. Freudov Edip sudjelovao je u svojevrsnoj emancipaciji, prvo od majčinske prirode te potom od kulturološki konstruiranih ograničenja koja su neizbježna u patrijarhalnome društvu. U trenutku kada se dječak (odnosno Edip) oslobađa ovisnosti o majci te očinskome autoritetu, on osvještava proces u kojem raspoznaje sebe kao subjekt svoje vlastite povijesti i vlastitoga djelovanja. Freudova kritika ženstvenosti bila je upućena neuspjeloj emancipaciji od figura autoriteta i isključenoga svijeta majka-dijete. Freudov idealni Edip bio je svjesni vlasnik svojega vlastitog iskustva, odnosno subjekt koji je nadvladao ovisnost o očevoj ljubavi i simbiozi majka-dijete. Prema Freudu, obje "iluzije" su ženske – Edip postaje moralnom osobom tako što sebe određuje kao subjekta, istovremeno odbacujući ono ženstveno. Priča o Edipu priča je o ostvarenju vlastite autonomnosti i spolnoga identiteta unutar povijesnoga procesa koji je obilježen društveno nametnutim ulogama. Freudov Edip otvorio je niz emancipacijskih mogućnosti u kojima subjekt dobiva priliku za odbacivanje svojega identiteta koji su mu nametnuli društvo i povijest (Toews 1998).

Čovjek je društveno biće te kako bi se razvijao fizički i emocionalno drugi ljudi su neophodni, no istovremeno može doživljavati druge kao one koji mu na ovaj ili onaj način ograničavaju slobodu. Freud je smatrao kako je ljudima neprijateljstvo urođeno te kako je ljubav ono što se tome jedino može suprotstaviti. Smatrao je kako svi društveni odnosi, bili oni javni ili privatni, dijele skrivenu edipsku tipičnost koja se manifestira u različitim oblicima. Freudovo razumijevanje odnosa unutar obitelji u osnovi je političko – promatra je kao društvenu instituciju koja utječe na razvoj osobne ambivalencije, ali i koja predstavlja "arenu borbe moći". Ljubav koju dijete osjeća prema ocu i majci rezultira osjećajem zaštićenosti i sigurnosti s jedne strane te anksioznosti s druge jer dijete nema izbora nego biti podložno u tome odnosu, a s obzirom kako kasnije u životu teži samostalnosti, mržnja i neprijateljstvo postaju neizbježni. Prema Freudu, figura autoritativnoga oca inspirirala je monoteističku konstrukciju božanstva te pretvaranjem prvobitnoga oca u besmrtno "biće" koje kraljuje na nebu, monoteizam umanjuje krivnju zbog njegova ubojstva (Brunner 1998).

Freud je bio zabrinut za "običan kulturalni život" - opsesivnu neurozu promatrao je kao "individualnu religioznost", a religiju kao "univerzalnu opsesivnu neurozu". Religija je, dakle, neuroza civilizacije, cijena koju civilizacija plaća zbog odbijanja svojih vlastitih

instinkta. Ideja žrtve "nevinoga sina" prema Freudu rezultat je neurotske krivnje koja se temelji na ubojstvu prvotnoga oca. Time se postavljalo pitanje kako možemo znati u kolikoj mjeri događaji iz davne prošlosti utječu na život, želje i događaje u suvremenom društvu. Kao odgovor ne uzima genetsko naslijeđe, već kulturalni simbolizam, odnosno skup informacija koje se prenose iz generaciju u generaciju, što se svakako bez sumnje i referira na različite antropološke i evolucijske teorije. Stoga, prema Freudu ljudi imaju filogenetsku predispoziciju za konstruiranje priča i fantazija, no ono što u svojem učenju ističe kao temeljni problem jest činjenica da se svaka nova generacija prema njima odnosi kao da su neophodne za njihov vlastiti opstanak te kao da shvaća važnost rituala koji su konstruirani u jednom sasvim drugom vremenu. "Sjećanja" i fantazije koji su u korijenu civilizacije prenose se kroz tri "kanala" – osobni, kulturalni i filogenetski. Osobno sjećanje može trajati jedan cijeli život, no civilizacija sama po sebi ima svojevrstan kontinuitet – sjećanja, fantazije, mitovi i ideje mogu putovati kroz generacije u dva paralelna kolosijeka. Prvi je genetski, on ovisi o spolnoj reprodukciji, dok je drugi kulturalni – uključuje simbole i informacije na višoj razini koje su prisutne u životu pojedinca sve od njegova djetinjstva, što dakako kasnije uvelike utječe na njegovu sveukupnu percepciju svijeta (Paul 1991).

U *Čovjeku jedne dimenzije* Marcuse iznosi kako se očeva funkcija postupno prenosi s pojedinca na sustav društvenih institucija što dovodi do "fatalnosti administracije". Prema Marcuseu, upravo ona upravlja životom društva, a sustav državnih zakona omogućuje joj da čuva vlastiti položaj. Osjećaj krivnje pronalazimo i u Marcuseovim promišljanjima; prema njemu nekadašnja je pobuna protiv oca imala konkretan objekt prema kojem je bila usmjerena, no nakon što se očeva vlast proširila na administraciju i zakone, autoritet je postao apstraktan, zamagljen te se samim time izgubio objekt prema kojem je bila usmjerena potencijalna pobuna. Suvremeno industrijsko društvo donosi procese koji dovode do nestanka tradicionalnoga patrijarhalnog očinskog identiteta, on prestaje biti zaštitnikom i idealom, a pojedinci postaju prepušteni utjecaju masovnih medija, popularne kulture te društvenim snagama usmjerenima materijalizmu.

Marcuse smatra kako u suvremenome društvu edipski mit više nije toliko važan jer se moć oca premjestila na društvene snage, a *jednodimenzionalni čovjek* postao je uniformiran, konformistički nastrojen, njime je lako manipulirati te podržava reprodukciju trenutnoga društvenog uređenja. Marcuse kulturu tako naziva *postedipskom* – ona je sputana te obilježena konformizmom i narcizmom. Kao što je već spomenuto, Marcuse tvrdi kako su u društvu stvorene umjetne potrebe koje dovode do sve većega potiskivanja,

stoga je njegova kritika usmjerena protiv sve većega konzumerizma jer „masovna proizvodnja i potrošnja te sustavi propagande sve više gutaju čovjeka i njegovu egzistenciju“. Pojedinaac se stoga, prema Marcuseu, poistovjećuje sa skupinom kojoj pripada, a ne očevome liku, dok je krajnji doseg kapitalističkoga društva stvoriti znanost o upravljanju ljudima i potiskivanju njihovih nagonских pobuda (Durić 2013).

Marcuse drži kako edipski mit trebaju zamijeniti drugi mitovi, točnije onaj o Narcisu i Orfeju. Također, kako smo do sada uvidjeli, smatrao je kako ljudsko tijelo treba predstavljati izvor zadovoljstva, a ne samo puki instrument napornoga rada. Mitovi o Narcisu i Orfeju za Marcusea predstavljaju prevladavanje represije i genitalnih ograničenja te označavaju slobodno kretanje libidne energije afirmacijom ljubavi isključivo radi ljubavi – Orfej svojom homoseksualnom usmjerenošću, a Narcis činjenicom da je stradao zbog ljepote. Za oba mita važan je narcizam, a upravo u njemu Marcuse vidi određenu mogućnost otpora. Marcuse Orfejevu i Narcisovu homoseksualnost interpretira kao protest protiv „zakona oca te povijesnoga kontinuiteta dominacije“ (Durić 2013).

5. Autoritet i obitelj

Za ovu je raspravu iznimno važno istaknuti pitanja autoriteta te autoriteta unutar obitelji kako bismo jasnije prikazali i objasnili Freudova i Marxova učenja, te naposljetku i Marcuseova. Horkheimer smatra kako je autoritet središnja povijesna kategorija, svojevrsna "prihvaćena ovisnost" koja predstavlja zajednički pojam za umjetno održavane društvene odnose i predodžbe koji su odavno postali neistiniti te koji proturječe zbiljskim interesima kao takvima. Također, smatra kako slijepa i neupitna privrženost te svjesno kontrolirana radna disciplina počivaju upravo na autoritetu kao opće prihvaćenoj društvenoj kategoriji. Suvremenost i moderna kultura pojedincu doslovno nameću nemogućnost izbora, nameću osjećaj kako se mora postupati na točno određen način, u suprotnom nastaju „grieh i neposluš koji neće biti tolerirani“. Individua je stoga prisiljena na pokoravanje autoritetu jer u slučaju odvajanja iz grupe ona nema zaštitu i postaje prepuštena različitim mehanizmima od kojih se sama ne može braniti niti im može uzmaknuti. Samim time, rad po svojoj vrsti i sadržaju nije određen svjesnom voljom samoga društva, nego slijepim djelovanjem "rastrkanih sila" na koje pojedinac neupitno pristaje. Ponovno tako uviđamo kako je

podređivanje danim ekonomskim odnosima koje radnik izvodi slobodnim ugovorom ujedno i podređivanje pod privatnu volju poduzetnika, odnosno sustav kao cjelinu.

Iako podređivanje autoritetu svoje korijene vuče iz daleke povijesti, ono u što se pretvorilo jest da se više ne nameće iz jednostavnog prizivanja i poštivanja tradicije, već u pomirenju s činjeničnim stanjem kao takvim. Ono što povezuje do sada spomenute autore jest tvrdnja kako pojedinac u suvremenom društvu gubi potrebu za propitkivanjem trenutnoga stanja, odnosno prihvaća ga kao nepromjenjivo i jedino moguće. Kao što je također ranije spomenuto, rad na koji je pojedinac prisiljen zahtijeva prvenstveno osobno podređivanje, potiskivanje vlastite volje i interesa zbog volje koja vlada, što u konačnici donosi razlike u društvenim položajima koji se kasnije teško mogu izbjeći. Novovjekovna politička, filozofska i religiozna literatura prožeta je veličanjem autoriteta, strahopoštovanja, poslušnosti, žrtvovanjem, izvršavanjem dužnosti i tihim pokoravanjem. Društvene grupe stoga su prisiljene smjestiti se u toj postojećoj zbilji i upravo se u njima odražava vjerovanje u neizbježnost toga odnosa (Horkheimer 1936).

Obitelj je, dakako, prvo i najvažnije odgojno okruženje, predstavlja društveni život u malome te ugrađuje sposobnost za autoritativno ponašanje, o kojem, kako je do sada nekoliko puta istaknuto – ovisi opstanak građanskog poretka. Prema Horkheimeru, u povijesti obitelji, od apsolutističkog do liberalnoga razdoblja, osnovni je cilj bio slamanje samovolje djeteta, odnosno, cilj je bio djetetovu izvornu želju za slobodnim razvijanjem nadomjestiti unutrašnjom prisilom na bezuvjetno izvršavanje dužnosti i pokoravanje roditeljima, prvenstveno ocu. Jednostavnije rečeno, onaj tko želi nešto postići i ne propasti, mora se prilagoditi drugima i jednostavno činiti ono što je drugima po volji i ono što netko drugi zadaje. Otac je onaj koji raspolaže svim pravima, novcem i moći, a ostali članovi, osobito djeca, prema njemu gaje isključivo osjećaje poslušnosti i strahopoštovanja – očev se položaj tako nikada ne smije niti hoće dovesti u pitanje. Dijete u očinskoj snazi poštuje čudoredni odnos te na taj način doživljava prvo obrazovanje za građanski odnos autoriteta kojemu će se nastaviti pokoravati u svojem kasnijem odraslom životu. U sadašnjoj, suvremenoj svijesti, autoritet se niti ne pojavljuje kao odnos, nego kao općeprihvaćena osobina i građanski način razmišljanja koji stoji za jedini koji je ispravan (Horkheimer 1936: 267).

Ideologije o učinku i zasluži, harmoniji i pravednosti u toj su slici smještene pored svega navedenoga zato što pojedinac odrasta u učenju koje zahtijeva stalno pokoravanje,

prvo ocu, potom sistemu, a sve što može ostvariti rezultat je isključivo osobnih zasluga i mukotrpnoga rada koji donosi sve, osim osobno zadovoljstvo. Odnosi vlasništva po svojoj strukturi stoje kao čvrsti i vječiti, ne pojavljuju se kao predmeti društvene rasprave niti bilo kakvoga preokreta pa stoga pojedinac ne zadire u privid svrhovitosti društvene strukture. Autoritarni karakter koje građansko dijete razvija uvjetovan je klasnim položajem i individualnom sudbinom, te osobito prilagodbom na očeve želje zato što on prije svega posjeduje moć, novac i fizičku snagu. Ovakvo je razmišljanje u građanskom svijetu jedino razumno te je neupitno ostalo i do danas (Horkheimer 1936: 268).

6. Marx, um i revolucija

Marx u spisima između 1844. i 1846. godine na rad u suvremenome društvu gleda na kao glavni uzrok potpunoga čovjekova otuđenja. Smatra kako se društvena podjela rada ne provodi ni s kakvim obzirom na pojedinčevu nadarenost niti s obzirom na njegove osobne interese, nego prema zakonima i potrebama kapitalističke robne proizvodnje. Prema tome, rad i roba određuju cjelokupnu ljudsku djelatnost te sredstva koja bi trebala služiti čovjeku naposljetku upravljaju njegovim praksama i životom, a čovjekova se svijest potpuno usmjerava prema materijalnoj proizvodnji koja postaje njegovom egzistencijom. Odnosno, robu u kapitalističkome društvu proizvode privatni poduzetnici u svrhu prodaje i dobiti, dok radnik radi za kapitalista kojemu preko ugovora o nadnici izručuje proizvod svojega rada. Ukoliko radnik više proizvodi, utoliko postaje veća moć kapitala, a manja njegova vlastita sredstva za prisvajanje proizvoda. Na taj način rad postaje žrtvom sile koju zapravo stvara sam.

Marx smatra kako je radnik otuđen od svojega rada te je stoga otuđen i od samoga sebe, njegov rad prestaje biti njegov, a činjenica da postaje svojinom drugoga govori o eksproprijaciji koja dira u samu bit pojedinca. Rad bi u svojem istinskom obliku trebao predstavljati čovjekovo samoostvarenje te razviti njegove mogućnosti kako bi živio potpunim i ugodnim životom. U stvarnosti, rad predstavlja sve ono suprotno, a u kapitalističkom se društvu do sada spomenuto promatra kao svojevrsna utopija:

Umjesto da razvija svoje slobodne i duhovne energije, on muči svoje tijelo i uništava svoj duh. On se i zato više osjeća da je kod sebe kada je slobodan od

rada, a odvojen od sebe kada ne radi. Kod kuće je kad ne radi, a nije kod kuće kad radi. Njegov se rad, stoga, ne vrši s voljom, nego prinudno. To je prisilni rad, on zato nije zadovoljavanje neke potrebe već samo sredstvo za zadovoljavanje potreba izvan njega (Marx 1972: 85-86).

Pojedinci u suvremenome društvu međusobno su izolirani i postavljeni jedan nasuprot drugome – više ih povezuju predmeti koje posjeduju nego njihove vlastite osobnosti, znanja i želje. Otuđenje od samoga sebe rezultira krajnjim otuđenjem i od svojih bližnjih. Društveni položaj pojedinca, njegov standard, moć i ugled u kapitalističkoj su suvremenosti određeni isključivom vrijednosti roba i proizvoda koje posjeduju, sve ostale kvalitete i potrebe pojedinca u potpunosti su zanemarene. Rješenje koje Marx uvodi kao jedino ispravno je, dakako, komunizam.

Komunizam sa svojim "pozitivnim ukidanjem privatne svojine" je tako, samom svojom prirodom, nov oblik individualizma, i ne samo nov i drugačiji ekonomski sistem već drugačiji sistem života. Komunizam je "zbiljsko prisvajanje" čovjekove biti, po čovjeku i za čovjeka, on je povratak samome sebi kao društvenom, to jest ljudskom biću (Marx 1972: 114).

Marx dakle, komunističku revoluciju naziva činom "prisvajanja", smatrajući kako je ukidanje privatnoga vlasništva jedini pravedan izbor, kao i ukidanje društvenih klasa. Odnosno, prema Marxu svatko je slobodan u onoj mjeri u kojoj je slobodna i njegova klasa, razvoj pojedinca određen je granicama njegove klase, a on se stoga jedino može razvijati kao klasni pojedinac. No, pojedincu je propisan položaj u društvenom procesu, njegov život se odvija unutar odnosa koje propisuju ekonomija i vladajući moćnici i poduzetnici – on taj sustav prihvaća kao jedini mogući i njegove vrijednosti ne dovodi u pitanje jer je od najranijeg djetinjstva naučen pokoravati se autoritetu u kakvom god se obliku on pojavljivao (Marcuse 1966).

Podvođenje pojedinca pod klase, prema Marxu te potom prema Marcuseu jednaka je pojava kao i njihovo podvrgavanje podjeli rada jer se podjelom rada različita ekonomska područja odvajaju u točno odvojene i ograničene grupe. Odnosno, vladajuća podjela rada izgleda kao nepromjenjiva nužnost koja pretvara posao u objektivni entitet – ljudima se nameće određeni standard života koji ostatak svojega života silno nastoje održati. Prema Marxu, proletarijat bi stoga predstavljao opće interese naspram individualnih, svojina te dobit bi se odbacili kao temeljne čežnje sustava te bi se klasni sustav kao takav konačno

ukinuo. Također, samim time komunistička revolucija u usporedbi sa svim drugim revolucijama ne bi mogla niti jednu skupinu postaviti u ropstvo i sužanjki položaj iz jednostavnoga razloga što ispod proletarijata više ne bi bilo niti jedne druge klase. Marx je zamišljao društvo u kojemu materijalni proces proizvodnje više ne određuje čitav tok ljudskoga života, već društvo u kojem će rad zadovoljavati sve pojedinačne mogućnosti, društvo koje daje svakome prema njegovim potrebama, a ne prema njegovome radu. Također, smatrao je kako će čovječanstvo postati slobodno tek onda kada materijalno održanje života postane funkcijom sposobnosti i sreće udruženih pojedinaca. Sistem koji pojedince dovodi u međusobni odnos pomoću potrebnog radnoga vremena sadržanoga u robama što proizvode i razmjenjuju može izgledati kao sistem ispunjen pravdom i racionalnošću. U zbilji se događa nešto sasvim suprotno što utječe na stvaranje svega onoga negativnog što danas opstaje u modernoj kulturi (Marcuse 1966):

Društvo kupuje proizvode koje traži time što njihovoj proizvodnji posvećuje dio svog raspoloživog radnog vremena. To znači da ih društvo kupuje trošeći određenu količinu radnog vremena kojim raspolaže. Onaj dio društva kojemu podjela rada dodjeljuje zadaću da svoj rad upotrijebi za proizvodnju traženog artikla mora za njega dati ekvivalent drugog društvenog rada, koji je sadržan u artiklima koje on želi. Nema, međutim, nužne, već postoji samo slučajna veza između obima društvene potražnje za nekim artiklom i obima što ga proizvodnja tog artikla predstavlja u ukupnoj proizvodnji ili količini društvenoga rada utrošenoj na taj artikl. Istina, svaki pojedini artikl, ili svaka određena količina bilo koje vrste robe sadrži, možda, samo društveni rad potreban da se proizvede ta roba, i sa tog stanovišta tržišna vrijednost čitave ove mase robe izvjesne vrste predstavlja samo nužni rad. Usprkos tomu, ako je ova roba proizvedena povrh društvene potražnje koja za nju u tom času vlada, izgubljen je sav taj društveni rad, i u tom slučaju ova masa robe predstavlja na tržištu mnogo manju količinu rada nego što je u njoj uistinu utjelovljeno (Marx 1947: 220-221).

Marx je smatrao kako se čovjek treba osloboditi od robovanja oruđima svojega vlastitog rada jer se jedino time može ostvariti pravedno i društvo oslobođeno svih oblika sužanjstva. Neracionalnost kapitalizma i proturječnosti koje se u njemu pojavljuju vidio je kao temelje za izgradnju besklasnoga sustava u kojem proletarijat živi u skladu sa svojim potrebama. Ideja sreće tako je postala misao vodiljom marksističke filozofije, kao i zalaganje za ljudsku žrtvu zbog nekih viših i važnijih vrijednosti koje će biti odvojene od

niskih impulsa, osobnih nagona i kapitalističkih ciljeva. Marcuse je, dakako, rado prihvatio takve ideje i uklopio ih u svoje daljnja razmatranja.

7. Društvo jedne dimenzije

Marcuseovo djelo *Čovjek jedne dimenzije* djelo kreće se između dvije proturječne hipoteze. Prva jest da je razvijeno industrijsko društvo sposobno sputati kvalitativnu promjenu, odnosno element predvidljive budućnosti. Druga je ta da postoje snage i tendencije koje će moći slomiti sputavanje te u konačnici promijeniti i revolucionirati društvo. Marcuse smatra kako nije moguće dati potpuna i planirana rješenja tih hipoteza. Njegova se analiza u *Čovjeku jedne dimenzije* prvenstveno okreće razvijenom industrijskom društvu u kojem tehnički aparat proizvodnje i distribucije nije tek puki instrument, već sustav koji sam svoje proizvode determinira kao one aspekte koje mu služe i koje ga proširuju. Proizvodni aparat u industrijskom društvu određuje ne samo društveno potrebna zanimanja, nego i individualne vještine, potrebe, aspiracije i stavove. U takvom je učenju jasno vidljiv Marxov utjecaj. Prema Marcuseu, tehnologija je kreirana kako bi postavila nove, efektivne, ugodnije i jednostavnije forme društvene kontrole, kao i kod samih društvenih kretanja. Također, suvremeno industrijsko društvo naginje totalitarizmu na osnovi organizacije njegove tehnološke baze – ekonomsko-tehnološka koordiniranost djeluje posredstvom manipuliranja potrebama tako što pojedincu dodjeljuje interese i potrebe koje prihvaća kao jedine moguće.

Što represivno upravljanje društvom postaje racionalnije, produktivnije i tehnički naprednije, to je manje moguće da ljudi razmatraju slamanje svojega očiglednog sužanjstva i dostizanje oslobođenja. U skladu s time, postavlja se pitanje što je s produktima koje proizvodi suvremeno društvo? Prema Marcuseu, racionalni karakter suvremenoga društva je iracionalan, njegova produktivnost i efikasnost dovode u pitanje sam pojam otuđenja (Marcuse 1989):

Ljudi poznaju sebe u svojim robama, nalaze svoju dušu u automobilima, hi-fi setovima, kućama u kojima prostorije za dnevni boravak i spavaonice nisu na istoj prostornoj razini, u kuhinjskim aparatima. Promijenio se mehanizam koji

veže pojedinca za njegovo društvo, društvena kontrola je ukotvljena u novim potrebama koje je proizvela (Marcuse 1989: 28).

Sredstva masovnoga prijevoza i komunikacija, raznovrsni proizvodi, namještaj za stanovanje, hrana i proizvodi za odijevanje te sve ostalo donose propisane stavove i navike, određene emocionalne i intelektualne reakcije koje na svoj osobit način povezuju potrošače s proizvođačima pa tako i s cijelim društvom, ugrađuju se u kulturu i postaju njezinim nosiocem. Proizvodi suvremenosti indoktriniraju i manipuliraju te kako postaju dostupni što većem broju ljudi i što je njihova proizvodnja rasprostranjenija, indoktrinacija postaje načinom života – način života tako se protivi bilo kakvoj promjeni i tako nastaje model markuzeovske *jednodimenzionalne misli* i ponašanja u kojem su odbijene ili reducirane one ideje i mogućnosti koje predstavljaju svijet koji omogućava akciju i rasuđivanje. Takva su stajališta jasan prikaz spajanja Freudova i Marxova učenja (Marcuse 1989).

Prema Marxu, stroj ne stvara vrijednost, nego samo prenosi svoju vlastitu vrijednost na proizvod, dok višak vrijednosti ostaje rezultat eksploatacije živog rada. Stroj je utjelovljenje ljudske radne snage i njegovim posredstvom čuva se "mrtvi rad" te određuje živi rad. Novi tehnološki svijet rada tako ojačava slabljenje pozicije radničke klase kao pozicije negacije i stoga radnička klasa nije više živa opozicija postojećega društva. Šefovi i vlasnici u kapitalizmu gube svoj identitet kao odgovorni akteri – oni preuzimaju funkciju birokrata u sustavu korporacije. Tehnološki veo samo prikriva reprodukciju nejednakosti i porobljavanja – u formi prividnih sloboda intenzivirana je nesloboda čovjeka jer je konstantno podređen proizvodnom aparatu – čovjek tako postaje modernim robom te je sveden na status stvari (Marcuse 1989).

Rješenje koje Marcuse nudi je sljedeće:

Odisti, prije nego što društvo može postati slobodno, ono mora stvoriti materijalne preduvjete slobode za sve svoje članove. Najprije mora kreirati bogatstvo pa ga tek onda raspodjeljivati prema slobodno razvijenim potrebama pojedinca; mora robove osposobiti da uče, vide i misle, pa tak onda oni mogu znati što se zbiva i što oni sami mogu učiniti da to izmijene. I, nadalje, u onoj mjeri u kojoj su robovi prekondicionirani da egzistiraju kao robovi i da budu zadovoljni u toj ulozi, nužno je da njihovo oslobođenje dođe izvana i odozgo (Marcuse 1989: 54).

Građanska nacionalna i kapitalistička ekonomija nema u vidu čovjekovu sreću niti njegovu povijest, on postaje "ne-čovjek" u svijetu stvari, robe i proizvoda. Marcuse preuzima Marxovu misao kako je čovjek generičko biće po čemu je njegova bit u njegovu odnosu spram općenite biti ljudskoga bića. Odnosno, sve ono što se nalazi u pojedincu on sam može spoznati i time prevladati svoju predmetnu određenost. Prema Marxu, rad je bit svakoga čovjeka, čovjek radom izvodi prirodu o sebi, a svijet je stvoren radom. Po uzoru na Marxova razmišljanja, u članku *Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije unutar Čovjeka jedne dimenzije*, Marcuse otuđenost rada grupira u četiri osnovne točke:

1. Svaki se predmet prisvaja kao puko posjedovanje i potrošnja. Predmet postaje funkcija akumuliranja kapitala, a čovjekova životna djelatnost stoji u službi vlasništva, umjesto da vlasništvo stoji u službi slobodne životne djelatnosti.
2. Proizvod rada se osamostaljuje i odvaja od radnika te postaje predmetom nečije tuđe moći.
3. Dvodimenzionalnost rada, nužnost i sloboda, razdvaja se i u razdvojenosti poklapa s društvenim položajem klasa tako da slučajna pripadnost porobljenoj klasi unaprijed presijeca ljudske mogućnosti.
4. Ekonomske prakse podređuju slobodnu praksu i stoga otuđeni rad nije rad – u njemu čovjekova egzistencija nije sredstvo ostvarenja njegove biti, već je bit čovjeka sredstvo njegove puke egzistencije (Marcuse 1989).

Marxov zahtjev za ukidanjem privatnog vlasništva uključuje i ukidanje otuđenog rada zbog kojega je privatno vlasništvo logična posljedica. Ukidanje privatnoga vlasništva utjecalo bi na stvaranje ljudske sreće na svim razinama, što je Marcuse uklopio u svoja razmatranja o proizvodima kao lažnim ljudskim proizvedecima

Marcuse smatra kako kultura te osobito građanska umjetnost pridonosi kolektivnom otuđenju. Ona omogućava stvaranje vrijednosti koje ne surađuju na stvarnom životu društva te prenosi vrijednosti koji pokazuju da se čovjek ne može i ne smije svesti na otuđeni rad. Umjetnost i kultura ne mogu utjecati na stvaranje novoga svijeta jer su one samo puke tvorevine pripadne stvarnosti društva u kojem su stvorene – mogle bi mijenjati svijet jedino onda kada bi istinske postale iskrene o onome prema čemu izražavaju svoju navodnu kritiku. Kao što je već spomenuto, širenje proizvodnje robe u sve aspekte života i nametanje krivih potreba postaju temeljnom karakteristikom industrijskoga društva. Ono

što se potom događa jest da se čovjek/radnik počinje dobro osjećati u otuđenju – prihvaća te krive potrebe, u konstantnoj je trci za rastom svojeg standarda, luksuza i imetka, a umjetnost, kakva god bila, postaje sasvim marginalizirana. Čovjek je cijeli život manipuliran radom i proizvodima, njegova individualnost iščezava kako bi se ostvario masovni konformizam, o čemu će biti više riječi u sljedećem poglavlju. Slobodno je vrijeme također uklopljeno u sliku konzumerizma – svaka je djelatnost izravno povezana s proizvodima kako bi se što jače istaknulo društvo obilja.

U suvremenom društvu iščezava slika "klasičnoga tipa radnika". Privatni je vlasnik sve više ovisan o tehnici te tako i on postaje podređen sustavu koji je zadužen za tehnološki napredak. Položaj radničke klase u industrijskim društvima tako više nije podoban za revoluciju bilo kakvoga oblika i prevladavanje otuđenog rada. Marcuse smatra kako i socijalističke zemlje također ostvaruju sliku otuđenoga rada, osobito kada je riječ o natjecanju s kapitalističkim zemljama. Tehnika bi prema Marcuseu trebala postati "organon umjetnosti života" koji bi trebao pomoći pacifikaciji društva (Marcuse 1989).

Ekonomске i tehničke sposobnosti postojećeg društva su suviše velike da bi dopustile zadovoljenje i koncesije onom koji je gori od psa, a oružane snage toga društva dovoljno uvježbane i ekipirane da bi se osjećale ugroženim. Doduše, opet je sablast tu, unutar i izvan granica razvijenih društava. Olako data historijska paralela s barbarima koji ugrožavaju carstvo civilizacije prejudicira ishod; drugi period barbarizma bi lako moga biti kontinuirano carstvo same civilizacije. No, šansa je da bi se u tom periodu ponovno mogli sresti povijesni ekstremni: najrazvijenija svijest o humanitetu i njegova najeksploatiranija snaga. To nije ništa do li šansa (Marcuse 1989: 236).

Dominantna ideologija bilo kojega klasnog društva je ideologija vladajuće klase i upravo zbog toga oni koji su potlačeni, tj. oni koji nisu dio vladajuće klase dijele, u jednoj ili u drugoj mjeri, poglede i stajališta vladajućih. Postavlja se pitanje kako ideologija oblikuje osjećaje i potrebe masa. Biologija je univerzalna, a društvo je određeno; biologija nas čini ljudskim bićima, društvo je ono koje nas čini "slugama i kmetovima", no postoje karakteristike koje su društvene no nisu nužno univerzalne. Mnogi autori u raspravi o ovome pitanju često navode primjer smrti kako bi istaknuli analogiju s Freudovim i Marxovim učenjem; postavljaju pitanje je li strah od smrti biološke prirode ili tek prirodna karakteristika s kojom se rađamo? Primjerice, životinje ne znaju da će umrijeti, no ljudi taj

koncept imaju osviještenim. Stoga je strah od smrti kulturološkoga iskustva, on postaje dio našega razvoja tek kada ga osvijestimo i upravo je to ono što je odredilo naš prijelaz od primitivnih do kulturnih bića. Kao što smo to morali učiniti kao vrsta, svatko od nas svaki je dan prisiljen na individualne prijelaze u procesu odrastanja i uključivanja u društveni život. Upravo u tome leži materijalistička koncepcija ljudske prirode i upravo se u tome nalazi poveznica s Freudovim učenjem (Brenner 2007: 201).

Kao što je već spomenuto, Marx je postavio ekonomiju u središte ljudskoga oslobođenja, Freud te potom i Marcuse na to su se stajalište nadovezali tvrdeći kako ljudskome oslobođenju prethodi izlječenje ljudske prirode. Marcuse je zagovarao povratak u stanje primarnoga narcizma u kojem će se moći pronaći otkupljenje zadovoljstva, odnosno društvo ugone. Njegov marksistički pogled na svijet uvjetovao je mišljenje kako kapitalizam uzrokuje represiju i zato su kapitalistička društva "leglo nesloboda i nesreće". Smatrao je da što se idealnijim društvom doima, kao npr. Sjedinjene Američke Države, da je stvarno stanje puno gore i puno opasnije od onoga kako je predstavljeno javnosti. Prema Marcuseu, prividna sloboda može se učiniti moćnim instrumentom dominacije, kao i podizanje standarda ljudskoga života, što upravo kapitalistički sustav neprestano potencira. Mnogi su kritičari smatrali kako se Marcuse zalaže za marksizam kao totalitarnu utopiju, no njegova je osnovna teza bila ta da se beskrajna sloboda može ostvariti jedino u društvu u kojem se pojedinac ne poistovjećuje sa stvarima koje posjeduje (Kimball 2004).

8. Narcizam i suvremenost

Globalni kapitalistički sustav pridonio je promicanju bolno prazne potrage za samozadovoljstvom. Mogli bismo reći i samootkrivanjem, ali u sasvim suprotnom smjeru od onoga u koji je vjerovao Marcuse. Suvremena je kultura postala strukturirana medijskim slikama koje su usredotočene isključivo na potrošnju i različite oblike površinskih pojavnosti te (samo)promidžbu. Moderna je kultura postala nesposobnom pružiti emocionalne uvjete koji su nužni za društveni razvoj, stoga je sebstvo pojedinca postalo izobličeno i krhko te je postalo prožeto dubokim osjećajem kulturne praznine u naizgled kulturi blagostanja. Prema američkome psihoanalitičkom marksistu Joelu Kovelu narcizam je fiksiranje žudnje u sebstvu koje utemeljuje temeljno psihičko funkcioniranje i

samopoštovanje. U pretjeranom obliku, narcizam postaje poremećaj ličnosti koji proizvodi otuđenost od sebe i od drugih ljudi. Narcistički karakter prema drugim ljudima najbolje je istaknut kada su drugi ljudi ti koji priskrbuju divljenje i priznanje. Kovel smatra kako narcistička stanja skrivaju dublje osjećaje bezvrijednosti, tj. narcističko traženje pohvale u uvučenosti u (proizvodne) trivijalnosti obrana je od krhkog osjećaja sebe i manjka samopouzdanja.

Kapitalizam, dakako, ima veliku ulogu u podupiranju razvoja narcizma i narcističkoga bijesa. Ljudi se jedni prema drugima odnose kao prema robi ili investicijama – osobito kada je riječ o obiteljskim odnosima. Točnije, kako bi zatamili vlastito nezadovoljstvo i razočaranja, roditelji svoju djecu promatraju kao investicije koje će u budućnosti donijeti prosperitet, odnosno nevjerojatnu količinu narcističkog zadovoljstva zbog kojega će vrijediti više od onih koji ih promatraju izvana (Elliott 2012):

Građansko doba je prije svega doba obitelji koja je usredotočena na djecu. To je stoga doba u kojem se djetinjstvo prvi put u povijesti pojavljuje kao različita kategorija egzistencije. Patološki narcizam nastaje kad obitelj više nije usredotočena samo na djecu, nego se na njih i obrušava te ih mrvli svojom težinom. To je poremećaj vezan za fazu kapitalističkog razvitka u kojoj se takvo obrušavanje i slom događa. Patološki narcizam je smrtonosna bolest kasnoga kapitalizma (Kovel 1988.).

Američki povjesničar Christopher Lasch smatra kako masovna proizvodnja i potrošnja stvaraju odnose u kojima je pojedinac primoran sebe promatrati kao potrošača i svoju cjelokupnu stvarnost mjeriti kroz pojmove tržišne privlačnosti i odobravanja drugih. Narcizam je tako izravno povezan s globalizacijom, masovnim komunikacijama, izmjenama tradicionalnih vrijednosti i sličnoga. Točnije, prema Laschu osobna se sfera počinje smanjivati kad je suočena s nejasnim društvenim okolišem – tj. većina se ljudi zatvara pred vanjskim svijetom te se okreće vlastitim zaokupljenostima kako bi ostvarili svoj vlastiti opstanak. Narcizam karakterizira bijes koji se fokusira na potpunu nesposobnost prihvatanja zbilje nakon čega najčešće nastupa obezvrjeđivanje – osjećaji infantilnog veličanja izmjenjuju se osjećajima inferiornosti i beznačajnosti. U modernom je svijetu pojedinac ovisan o odobravanju drugih, no usprkos tome, ljudska su bića otuđena jedna od drugih jer je i svakodnevnica sama po sebi razlomljena i usmjerena proizvodima. Prema Laschu, medijski je svijet izbrisao granice između pojedinca, njegova okoliša i

njegove biti što jedino može prouzročiti duboki osjećaj praznine i očaja. Marcuse se sa ovim tvrdnjama dakako složio, no istovremeno podsjećajući kako je narcizam ipak temeljni uvjet za razmišljanje o sebi i svijetu (Elliott 2012):

Umjesto da funkcionira kao 'prijelazni objekt' u Winnicotta, kao ono što nam daje 'potencijalni prostor između pojedinca i okoliša', kultura preplavljuje pojedinca. A kako nema 'prijelazni' značaj, svijet robe stoji kao nešto posve odvojeno od sebstva: a ipak uzima izgled zrcala tog sebstva, blještavog niza slika u kojem možemo vidjeti što god želimo vidjeti. Umjesto da kultura, kao pravi Winnicottov 'prijelazni objekt', premošćuje jaz između sebstva i njegova okoliša, ona samo ukida razliku između njih. Daleko od toga da stvara kreativan most između sebstva i svijeta, naša suvremena jednodimenzionalna kultura istodobno odražava i pojačava otuđeni subjektivni svijet, svijet unutrašnje praznine (Lasch 1984).

Marcuse je prvi, usprkos brojnim kritikama, u narcizmu vidio radikalne mogućnosti otpora uniformiranom i konformističkom društvu te uz njega povezo zahtjev za povratak na polimorfno perverznu seksualnost, odnosno poimao ga je mogućnost kreativnosti te otpora pretjeranoj edipaciji, tj. "normalizaciji". S druge pak strane, kao što smo do sada mogli uvidjeti, Christopher Lasch i Joel Kovel narcizam su promatrali isključivo kao patološki oblik ponašanja koji je povezan uz opadanje snažnih očinskih figura te promjene u majčinome odnosu prema djetetu. Kapitalizam karakterizira konzumerizam, materijalistička atmosfera te fragmentarnost koji stvaraju idealno okruženje za njegovanje i razvoj narcizama, ponajviše zahvaljujući masovnoj i popularnoj kulturi. Laschova i Kovelova razmatranja stoga nastoje povezati kapitalizam i opadanje značenja obitelji u oblikovanju sebstva s pojavom narcističkoga karaktera. Prema Laschu, novi društveni oblici zahtijevaju nove oblike ličnosti, nove načine interakcije te nove načine organiziranja iskustava i upravo ti uvjeti preobražavaju obitelj koja oblikuje temeljnu strukturu ličnosti. Dio krivice leži i na obrazovnome sustavu, ono postaje roba kao i svaka druga te tijekom radnoga dana zamjenjuje ulogu koju su nekoć imali roditelji što utječe na slabljenje roditeljske brige za djecu. Laschova se, pa i Kovelova slika konzumerističkog subjekta kapitalizma uvelike podudara s Marcuseovom predodžbom jednodimenzionalnoga čovjeka jer je kod sva tri autora prisutno žaljenje za tradicionalnim očinskim autoritetom te svijetom koji nije određen materijalnošću:

Strah od starenja te potraga za vječnom mladošću, opsjednutost novcem i materijalnim proćicima i posjedovanjem, fascinacija sportom i slavnim osobama postaju nadomjestak za osjećaj unutarnje praznine, zatim strah od povezivanja s drugim osobama jer bi to moglo narušiti neovisnost i slobodu subjekta, karakteristike su, dakle, narcističke kulture. Narcistička struktura ličnosti, tako, uključuje snažno odbacivanje obiteljskih institucionalnih veza te pretjerano isticanje individualizma, što samo skriva strah od samoće i odbacivanja, unutarnju prazninu te potisnuti bijes. U pozadini takvoga svjetonazora nalazi se nesigurnost i strah pa Narcis neprestano, gotovo bjesomućno traga za potvrdom drugih (Durić 2013: 142-143).

9. Mogućnost društvene promjene?

Marcuse tvrdi kako materijalno bogatstvo koje je nastalo kao proizvod civilizacije može otvoriti put za oslobađanje od seksualnog potiskivanja. U konaćnici, nadvladavanje kulturne dominacije oslobodit će potisnute nesvjesne sile i dopustiti ponovno povezivanje seksualnih nagona s cjelokupnom društvenom mrežom. Takvo pomirenje kulture i nesvjesnog znaćit će ulazak u novu, senzualnu zbilju – zbilju koju je, kako je već spomenuto, Marcuse nazvao libidnom racionalnošću. Pojam libidne racionalnosti uključuje radikalni obrat viška potiskivanja. Oslobađanje toga viška pridonijet će općem erotizmu tijela, prirode i kulture. Smatra kako seksualnost nije isključivo privatni prostor individue, već i dubinski psihosocijalni fenomen koji može preobraziti svijet kakav poznajemo. Ipak, Marcuse nikada nije seksualnu revoluciju izjednaćio s nepotiskujućim društvom – prema njemu, preobrazba kulture prvenstveno uključuje preobrazbu libida. Preobrazba libida će pak utjecati na cvjetanje emocionalne komunikacije u društvenim institucijama i tek će tada oslabjeti sukob između života i smrti jer će društvena aktivnost prvenstveno biti ispunjena Erosom. Marcuseovo poimanje seksualnosti uvelike podsjećća na predfrojdovsko poimanje strasti kao nećega što je prirodno, bezvremensko te izvan svih društvenih struktura i utjecaja (Elliott 2012).

10. Zaključak

Za Marcusea put prema naprijed je psihološka i društvena promjena, no ipak mnogi kritičari drže kako je njegov opis pojedinca i potiskivanja zapravo vrlo manjkav. Kao što smo do sada mogli uočiti, potiskivanje je prema njemu društveno nametnuto i kulturna dominacija prodiere u apsolutno sve aspekte psihičkoga života; potiskivanje uključuje dinamičan sukob između svjesnog i nesvjesnog sebstva, a u oblikovanju sebstva nesvjesno se iskazuje na posebne načine koji su odraz specifičnih seksualnih i obiteljskih iskustava. Freud i mnogi drugi tvrde kako je unutarnji psihički sukob temelj ustrojstva sebstva i društvenih odnosa - Marcuse je zanemario te psihodinamičke aspekte nesvjesnog iskustva usredotočujući se na moć društva da oblikuje i kontrolira pojedinca. Rezultat je potom društveno presnažno poimanje potiskivanja koje uništava postojanje psihičkih sukoba i previranja, samostalnoga djelovanja, kritičke misli i sposobnosti za bilo kakvo djelovanje. Kao što smo mogli uočiti, Marcuseovo je stajalište radikalno individualističko: složenost identiteta sebstva i emocionalnost života procjenjuje samo s obzirom na to koliko društvo potiskuje nesvjesnu žudnju. Mnoge psihoanalitičke teorije nasuprot tomu postavljaju kvalitetu povezanosti i interpersonalne veze te zajednicu i kontinuitet sebstva smatraju središnjim za procjenu prirode potiskivanja u suvremenome društvu. Kao posljedica te totalitarne slike potiskivanja Marcuse je prisiljen pojedinca ponovno okrenuti sebi kako bi "tu pronašao izlaz iz suvremena načela izvedbe" (Elliott 2012).

Put naprijed vodi kroz nesvjesno koje je u konačnici onkraj dosega društvene dominacije. Unatoč eksplicitnom cilju razvijanja nove političke vizije Marcuse nije izrekao nikakva stajališta kada je riječ o novim oblicima društvenog odnosa ili poboljšanim kulturnim udruživanjima. Njegova se vizija kolektivne autonomije umjesto toga usmjerila na nadilaženje seksualnog potiskivanja, s ciljem potpunoga oslobođanja. Mehanicističko se poimanje nesvjesne žudnje tako smatra instancom društvene preobrazbe, ljudsko se djelovanje svodi na dominaciju, dok se potisnuto nesvjesno povezuje s emancipacijom. Marcuseovo ustrajanje nesvjesnim potencijalima odražava individualnu kulturu koja "stalno isključuju teme kulturne povezanosti i političke zajednice" (Eliott 2012).

Prema mnogima, Marcuseovo djelo unosi ozbiljne probleme u tumačenju moderne kulture, odnosno njegovo podcjenjivanje ljudskog djelovanja i idealizacija potisnutih nagona kao temelja ljudskog oslobođenja onemogućuju uočavanje kako se kreativan ustroj

sebstva prožima s društvenim procesima, kako se oblikuju interpersonalni odnosi ili politika te kako pojedinačni subjekti kritički razmišljaju o destruktivnim ideološkim oblicima. Njegova kulturalna analiza usredotočila se na konformizam individualnosti u njegovome povijesnom vremenu te stoga više nije prikladna za mjerenje društvenih struktura koje postoje u našem vremenu.

11. Literatura

Brenner, Frank. 2007. *Marxism Without its Head or its Heart: A Reply to David North*. "Psychoanalysis and the "empty place" of psychology within Marxism" Dostupno na URL: <http://permanent-revolution.org/symposium/essays/>

Brunner, José. 1998. *Freud: Conflict and culture. "Oedipus Politicus: Freud's Paradigm of Social Relations"*. New York: Vintage Books

Durić, Dejan. 2013. *Uvod u psihoanalizu – od edipske do narcističke kulture*. Zagreb: Leykam international d.o.o.

Elliott, Anthony. 2012. *Uvod u psihoanalitičku teoriju*. Zagreb: AGM

Freud, Sigmund. 1988. *Nelagoda u kulturi*. Beograd: Izdavačka radna organizacija "Rad"

Freud, Sigmund. 1984. *Totem i tabu*. Novi Sad: Matica Srpska

Horkheimer, Max. 1936. *Kritička teorija I. "Autoritet i obitelj"*. Zagreb: Stvarnost

Kimball, Roger. 2004. *The Cambridge Companion to Critical Theory*. The marriage of Marx and Freud: Critical Theory and psychoanalysis. Cambridge: Cambridge University Press

Kovel, Joel. 1988. *The Radical Spirit: essays on psychoanalysis and society*. London: Free Association

Lasch, Christopher. 1984. *The Minimal Self: Psychic Survival in Troubled Times*. USA: Norton & Company, Inc.

Marcuse, Herbert. 1985. *Eros i civilizacija*. Zagreb: Naprijed

Marcuse, Herbert. 1966. *Um i revolucija*. Sarajevo: Biblioteka Logos

Marcuse, Herbert. 1989. *Čovjek jedne dimenzije: rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*. Sarajevo: Svjetlost

Marx, Karl. 1947. *Kapital: kritika političke ekonomije*. Beograd: Kultura

Marx, Karl, 1972. *Dela. T. 3, Mart 1843-septembar 1844*, Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta: Prosveta

Paul, Robert A. 1991. *The Cambridge Companion to Freud*. "Freud's anthropology: A reading of the cultural books". Cambridge: Cambridge University Press

Toews, John E. 1998. *Freud: Conflict and culture*. "Having and Being: The Evolution of Freud's Oedipus Theory as a Moral Fable". New York: Vintage Books

